

УДК 821.161.2

Ганна Віват

ЖАНРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЕТИЧНОГО СВІТУ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ

Зроблено спробу з'ясувати роль і місце жанру елегії у творчості І. Калинця, осмислити особливості творення та аспекти діалектики елегійного жанру в поетичному просторі митця, розкрити специфіку образотворення в елегії відповідно до її жанрової семантики.

Ключові слова: жанр елегії, типові ознаки, форма, зміст, мотив.

Серед жанрових різновидів поетичного простору І. Калинця чільне місце посідає елегія. Як відомо, генеза жанру сягає античних часів, де елегія „визначилась <...> передусім як вірш (двовірш), що складався із гекзаметра та пентаметра, розмежованого на дві рівні частини цезурою (елегійний дистих)” [11]. Елегійні вірші могли мати патріотичний зміст, містити філософські роздуми, моральні повчання, інколи – інтимні мотиви. У новоєвропейській літературі елегія „втратила означеність форми” [10], зосередивши в собі глибокі переживання, емоційне осягнення буття у навколишньому світі. У світовій літературі елегія як жанр оприявлена у творчості Є. Баратинського, К. Батюшкова, Х. Ботєва, Лопе де Веги, Ф. Війона, Т. Грея, Й.-В. Гьоте, Дж. Донна, В. Жуковського, Дж. Мільтона, А. Міцкевича, О. Пушкіна, П. Ронсара, Е. Спенсера, А. Шаньє та багатьох інших майстрів слова. В українській літературі жанр елегії зафіксовано вже у XVI столітті (спочатку в латиномовній поезії). В українському літературному процесі різних періодів цей жанр репрезентовано у творчості Л. Боровиковського, С. Воробкевича, Л. Глібова, П. Грабовського, В. Забіли, А. Метлинського, М. Петренка, С. Писаревського, Ф. Прокоповича, С. Руданського, В. Самійленка, Г. Сковороди, М. Старицького, Лесі Українки, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Чернявського, М. Шашкевича, Т. Шевченка, Я. Щоголіва, „у творчості яких елегія оформилася в оригінальний самобутній ліричний жанр” [17, с. 36].

Жанр елегії в українському літературознавстві досліджували В. Смілянська і Н. Чамата, інтерпретуючи поетичні тексти Т. Шевченка [15]; М. Бондар у контексті досліджень поезії пошевченківської епохи [1]; Н. Левчик, аналізуючи жанрові образно-стильові особливості поезії М. Старицького [9]; М. Ткачук у процесі опрацювання лірики М. Шашкевича [19]; О. Гальчук при студіюванні елегій М. Зерова [5]. Найбільш повне на сьогодні дослідження жанру елегії в працях О. Ткаченко [17]. Дослідниця розглянула розвиток елегійної поезії в українській літературі XVI–XIX століть, зазначивши, що „Елегія як жанр відкриває унікальні й безмежні

ідейно-естетичні можливості – формувати в людині людяне художнім словом, сприяти подоланню в душі безнадії та песимізму. Вона виявляє свою продуктивність і в ХХ ст., наповнюючись новим змістом у творчості П. Тичини, М. Рильського, М. Зерова, І. Муратова, Є. Маланюка, В. Свідзинського, Б.-І. Антонича, М. Вінграновського, В. Стуса, Л. Костенко та багатьох інших митців слова” [17, с. 34].

Поезію І. Калинця студіювали багато дослідників, зокрема О. Буряк [2], Г. Віват [4], М. Ільницький [6], Н. Науменко [12], Т. Салига [14], Е. Соловей [16], О. Черненко [20], Ю. Шерех [21] та ін., але жанр елегії в його творчості до сьогодні не привертав пильної уваги науковців. Мета даної статті полягає в з’ясуванні ролі й місця жанру елегії у творчості І. Калинця. Зроблено спробу осмислити особливості творення та аспекти діалектики елегійного жанру в поетичному просторі поета, розкрити специфіку образотворення в елегії відповідно до її жанрової семантики.

Існують різні системи класифікацій літературних творів. Відносно елегії в даній розвідці дотримуватимемося класифікації, запропонованої О. Ткаченко: рід – лірика, вид – медитативна, жанр – елегія. Цей принцип авторка вважає „найбільш придатним для з’ясування місця елегії в системі ліричних жанрів” [18, с. 69].

Елегії І. Калинця повністю підпадають під визначення: „вірш медитативного, часто скорботного характеру без чіткої композиції” [10]. Так, потік пекучих, як лава, почуттів наскрізно пронизує весь його цикл „Краєвид з елегіями”, що побудований у формі драматичного твору з абстрактними дійовими особами-елегіями: сподіванням, стражданням, виправданням, прощанням, вигнанням, зрозумінням, вінуванням, підготовленням, терпінням і триванням. Цикл „Краєвид з елегіями” поет свідомо розгортає на тлі пустелі, про що сповіщає у своєрідній інтродукції: „*довкола заліг / пустельний краєвид / і тільки елегії / як верби / значили / непримітну для ока / дорогу*” [7, с. 275]. Тут повністю спрацьовує твердження О. Ткаченко, що пейзаж є одним із домінантних формозмістових характеристик української елегії, „який функціонує як символічний підтекст, тло, яке доповнює і віддзеркалює душевний стан, внутрішні переживання елегійного героя, як складник художньої картини світу й ідейного змісту, що підсилює рефлексію та гаму почуттів людини” [17, с. 33].

Наявні в Калинцевих елегіях також інші типові ознаки, що притаманні українській елегії загалом, про які зазначила О. Ткаченко: „Українська елегія витворила свою оригінальну поетику передусім на рівні різнопланових топосів: зоря, вітер, ріка, зів’яле листя, пожовкла трава, весна, осінь, ніч, доля/недоля, чужина, чужі люди, журба, туга, горе, смерть, неволя, які виконують різні функції у жанровій організації текстів, увиразнюють ідейно-художній зміст” [17, с. 33]. Так, уже у вступі до циклу „Краєвид з елегіями” І. Калинець констатує: „*стояла уповні / осінь 1971 року*” [7, с. 275].

Топос осені оприявлено і в багатьох елегіях циклу в різних авторських асоціативних варіаціях. В елегії „Страждання”, приміром, поет прихід осені констатує через закінчення літа (*відходить повільно літо повільний гекзаметр*). У „Прощанні” осінь пов’язана з „субстанцією чекання”. У „Вигнанні” образ осені передано через ностальгійний спогад про літо як неопалиму купину, у „Вінуванні” – через павутинку бабиного літа, у „Триванні” – через „хореографію опалого листя” та „пошарпані декорації вулиць”. Осінь, літо, ніч, тінь, вітер, вода, вогонь, квітка, метелик, сад, ліс, дорога, пустеля, небосхил – таким розмаїттям топосів рясніють елегії І. Калинця в циклі „Краєвид з елегіями”.

„Ще один краєвид з елегіями” – другий цикл віршів, що належать до жанру елегій, репрезентовано у збірці „Світогляд Святовита” І. Калинця. До нього ввійшли одинадцять поезій. Перший вірш, „Елегія з упімненням”, жанр якого сам автор визначив у заголовку, являє собою синтез оповіді і пристрасної молитви. „Поетика назви, – як слушно зазначила Н. Науменко, – найперша сторінка послідовного аналізу твору, його особливий художній світ. <...> Актуалізація (жанру. – Г. В.) виявляється тоді, коли жанровий маркер наявний у заголовку або підзаголовку віршового твору” [13, с. 166]. „Елегія з упімненням” просякнута журливими мотивами, що притаманне жанру елегії, але архітектоніка вірша досить своєрідна. Перша частина вірша являє собою оповідь із новелістичною композицією, друга – молитву, на що вказує звертання до Бога. Молитовні звертання до Бога з „упімненням” за ласкою, любов’ю та з проханням про допомогу на порятунок від потопу, але без образу людини, а від імені рослини, трави, листочка стосуються збереження кожної насінинки, птахів, звірят, неба, сузір’їв, комет тощо. Ідеться про безгріховність усього суцього на цім світі, крім людини, а тому, на думку автора вірша, Бог мусить не забути світ, створений Ним же, і зберегти його від знищення [4, с. 200]. Видається слухним зауваження О. Буряк: „поезія І. Калинця містить ідею, що може стати ядром філософії майбутнього, яку можна умовно назвати альтруїстичним антропоцентризмом. Людина не є в цій системі центром світобудови. Але її духовність як функція має наснажувати світ” [3, с. 67].

Вода у ліриці І. Калинця є поліфонічним міфознаком „Життєдайної природи Бога”. Рясним благодатним дощем, повноводою рікою, холодною кригою, що оповиває серця, зірчастою химерою в оці заблукалого в сніговій пустелі, пекучою сльозою репрезентує поет воду у віршах „Елегія з гідронімами” та „Елегія з дощем” і богинею в розмаїтих одмінах, прообразом „багатоликого стовпа з-над Збруча” – у вірші „Вода”: „*нині ниспошли себе / виснаженій землі / бо ріки твої міліють / не огортай / караючи / кригою / наші серця і суходоли*” [7, с. 160].

Образ вогню у ліриці І. Калинця ґрунтується на архетипах проукраїнського духовного світу. Очищувальний купальський

вогонь, рівномірний вогонь життя, урівноважуваний свого часу забутими і занедбаними нині богами вогню Цуром і Пеком, а також символічний образ біблійного вогненного стовпа наявний у поезіях „Вогонь”, „Елегія зі Святovitом” та „Елегія з вогнищем”, де автор запевняє, що лише біля живого вогню люди відчують богоприсутність, віднаходять істину і втрачають страх перед незгодами життя: *„відзискуєм задеревілий язик / і помислом шугаєм д'гори / у згоду з богом багаття”* [8, с. 39].

В „Елегії з поцілунком” розгорнуто культурологічну візію, де переплелися різні види мистецтва – театру, музики, вокалу, танцю, поезії, архітектури, що їх автор собі нафантазував, із жалем констатує факт їхньої відсутності у його житті через репресії і вигнання з батьківщини. Злети творчого осяяння передано через низку характерних деталей, не бачених, а відчутих автором на інтуїтивному рівні: *„хай святиться наше місто / голосен камінь і твоя струнконога хода / до музичнішої нагоди відкладаю осінній трактат / наразі цілуйте від мене / найпоследущу скрипку в оркестрі / Крушельницьку в мрамур на личакові / струну бронзової арфи на театральному фронтоні / звениславину руку на живій бандурі / і пісню мого народу”* [8, с. 39].

Хоч у сучасному літературознавстві елегія визначається як „журлива пісня, скарга” [11], однак не всяка журлива пісня є елегією. Елегійна журливість містить у собі певну концептуальність. Вона є результатом глибокого усвідомлення глобальних законів розвитку природи і соціуму, зокрема світового закону діалектики, суть якого полягає у боротьбі і єдності протилежностей. Можливо, саме тому Калинцеві елегії наскрізно пройняті антитезами – рай/пекло, тіло/душа, земля/небо, голос/шепіт, м'язи/розум, духовна висота/ницість, страата/вознесіння, вмирання/народження, що й зумовлює їхню філософічність та визначає векторність і діапазон авторових осягнень світоладу, оприявнених через поетичне слово: *„шукає раю в цьому пеклі,”* [7, с. 276]; *„і тіло віддає землі а душу хмарі”* [7, с. 276]; *„тільки отак / упевнимся / у високій сурмі голосу / тільки отак піднесемо / плазуючий шепіт”* [7, с. 278]; *„пеленгатори оголених м'язів / виловлюватимуть душі розмов”* [7, с. 278]; *„ой не тут місце нашої страти / ой не тут місце нашого вознесіння”* [7, с. 281]; *„ми вмираємо для одних / для інших народжуємося рожеві”* [7, с. 282]. Іноді антитези в його елегіях набувають оксиморонності, як-от: *„ще існує можливість неможливого”* [7, с. 281]; *„але скоріше ржа їх з'їсть / ніж сила нашого безсилля”* [7, с. 286]; *„віднині сам собі пан і сам поклін”* [7, с. 280]; *„але будемо не раз спотикатися / на порозі його екзистенції / тілами душ і постаттями снів”* [7, с. 281]. Подекуди антитези заховані в паронімах (кришталь/кристал): *„з кришталью сліз кристали солі”* [7, с. 276]; в омонімах (грамофони/графомани): *„аби оглухли заїжджені до блювоти усі грамофони і графомани”* [8, с. 39]; у фонічно співзвучних словах (гін/ген, лона/лану,

дно/дон/бездоння/безодня): „і гонові гену крізь літописи / з дна лона з дна лану з безодні / з бездоння дону дніпра дунаю / виносимо водо ім'я” [8, с. 36].

Антитезами також переповнена „Елегія з квітником” І. Калинця. Варіативний образ квітки функціонує як символ надії і відчаю, сподівання і розпуки, цвітіння і згасання: „у весняних квітах стоїш чекаючи / у літніх квітах стоїш чекаючи / стоїш чекаючи в осінніх квітах / у сніговому заметі стоїш / сама як стебло очікування / ... / і будуть римуватися поміж собою ярі квіти і квіти пізні / розпуклі пупляхи і зів'ялі пелюстки” [8, с. 46].

Мотив ностальгії, безнадійної туги за краєм, „що нагадує квітники катерини білокур”, переплітається з елементами „наукової поезії”, оприявленої через ньютонівське яблуко в „Елегії з яблуком” І. Калинця. Роздуми над перипетіями життя визначають світоглядні домінанти автора, а туга за рідною домівкою, материним садом – традиційний елегійний мотив, який у свою чергу розкривається через антитезу. Антитезою тут виступає гравітація, передана через полярні мікрообрази: гравітація як науковий термін і як духовний феномен, тобто земне тяжіння автор протиставляє тяжінню душі й останньому надає перевагу: „і ще я думаю що мій жаль до ньютонна оправданий / бо задивившись на падіння яблука / він забув зазначити у формулі саме яка земля / і саме яке яблуко тяжіють до себе / адже далеко не всякі / таке можливе лише в ріднім саду” [8, с. 46].

Топоси квітника і саду, з погляду І. Калинця, є сферою неперебутніх вартостей, у яких найповніше втілюється жива істота, насамперед її духовне начало. Вірші „Елегія з яблуком”, „Елегія з квітником”, „Елегія для брата”, „Ніч без ніжностей”, „Елегія з надвечір'ям” свідчать про те, що квітник і сад у ліриці І. Калинця є не лише елементами пейзажу, а й проекцією духовно-емоційного світу людини.

Цикл „Чотири елегії” – почуттєвий щоденник згорьованого чоловіка від довгої розлуки з коханою і неможливістю зустрічі з нею. Через мікрообраз рук передано глибокі почуття закоханого, спраглого тактильних ласк чоловіка (вірш „Руки”). Його сильні руки безсилі щось змінити у своєму житті й житті коханої жінки, хіба лише можуть плекати „форму сльози у сонеті”. Спромігшись уберегтися „від неприязного потиску, / від кривого підпису”, ці руки, за контекстом вірша, не змогли уникнути „цвяхових ран”, тепер можуть лише марити про дружній потиск та ласку. Мотив прагнення і неможливості здійснення природних людських потреб пронизує й вірш „Пожадання”: „Ще раз, хоча б раз вирвати / з вирви, запалі між обійми, / тугу погодженість тіл, відчайдушну мелодію запилювання / двостопну метрику поєднання, / з римуванням чоловічим і жіночим, / з риданням чоловічим і жіночим, / докінчити строфу пристрасті / і сконати під ласкавий місяць, / що проминає, проминає” [8, с. 181].

Пейзажний образ-символ густого непролазного лісу, „кам'яного чорнобору”, що „влітку маскується в зелень”, передає розпач ліричного персонажа від неможливості змінити хід подій у своєму житті та житті коханої людини і викликає бажання боротьби, нехай і безнадійної (вірш „Чорнобір”). Завершує цикл „Чотири елегії” вірш „Еврідіка”. Тут обурення, пристрасть, відчай, жадання боротьби – все притамовується ліричним героєм заради бажання повернути з підземелля свою Еврідіку і не зробити при цьому помилки, якої припустився Орфей у протосюжетному творі: *„День за днем плач здовбе поріг, / відчиниться підземелля – / там моя Еврідіка – / краплина крові скуштована в поцілунку. / ... / І голосом упалим навколішки обіцяю: / вчути тебе і не оглянутися, / припасти до стіни, але не розгатити, / завмерти, як у дитячій грі”* [8, с. 183].

Загалом зберігаючи типові ознаки жанру, елегія І. Калинця відзначається індивідуальними особливостями – вона носить виразний автобіографічний характер. Осінь 1971 року, про яку поет згадує в інтродукції до циклу „Краєвиди з елегіями”, була початком страсного шляху поета і його сім'ї. Хвиля арештів та репресій, яка прокотилася по Україні на початку 70-х років ХХ століття, зачепила сім'ю Калинців, що й викликало у поета роздуми над непередбачуваними віхами життя, рокованістю долі, законами поступу світового зла, породивши елегійну лірику. Цикли „Ще один краєвид з елегіями” та „Чотири елегії” продовжують опис срастотерпчого шляху автора та його рідних у період розгулу тоталітаризму. Джерело натхнення митця – рідна земля, природа, домівка, материн сад, які оприявлені через мікрообрази квітки (розквітлої чи зів'ялої), пожухлого листочка, темної ночі, мелодійної пісні свого народу – „співучої грудки землі”, „черствої” порожньої кімнати, пекучої сльози тощо. Характерна для творчості І. Калинця філософічність зумовлює відповідну інтонацію його лірики, де переплелися роздуми про красу й потворність, рідну землю й чужину, поклик душі й почуття обов'язку, тлінність тіла й безсмертя душі. Прикметно, що жанр елегії І. Калинець зреалізував у різних версифікаційних системах – у римованому вірші й верлібрі з нерівновеликими рядками, що, вивільнивши творчу думку від будь-яких перепон і обмежень, дозволило йому розмаїто і багатогранно передати плинність розмислів, вражень, асоціацій.

Отже, жанр елегії у творчості І. Калинця, репрезентований трьома циклами (двадцять п'ять поезій), жанровий визначник яких автор виніс у заголовки, є одним із засобів творення своєї естетичної норми, в основі якої закладено спадкоємність давніх традицій у поєднанні з індивідуальною авторською художньою манерою оформлення думок, почуттів, поривань.

1. *Бондар М.П.* Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів / М.П. Бондар. – К. : Наук. думка, 1986. – 327 с.
2. *Буряк О.Ф.* Міфологія художнього мислення Богдана-Ігоря Антонича та Ігоря Калинця : дис. ... канд. філ. наук : 10.01.01 / Буряк О. Ф. – Кіровоград, 2001. – 168 с.
3. *Буряк О.Ф.* Осягнення вічності в поезії Б.-І. Антонича й І. Калинця / Олена Буряк // Наукові записки. – Кіровоград : РВВКДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – Вип. 19. – Серія : Філол. науки (літературознавство). - С. 59–68.
4. *Віват Г.І.* Лірика дисидентів в інтертекстуальному полі множинності : монографія / Ганна Віват. – Одеса : ВМВ, 2010. – 368 с.
5. *Гальчук О.* Нове життя старого жанру: до питання трансформації елегії в поезії М. Зерова / Оксана Гальчук // UCRAINICA II / SOUCASNA UCRAINISTISKA PROBLEMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY. – 2 CAST. – Olomouc, 2006. – С. 365–371.
6. *Ільницький М.М.* Ключем метафори відімкнені уста... Поезія Ігоря Калинця / М.М. Ільницький. – Париж ; Львів ; Цвікау : Зерна, 2001. – 147 с.
7. *Калинець І.* Зібрання творів у 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. - Т. 1. : Пробуджена муза. – 417 с.
8. *Калинець І.* Зібрання творів у 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. 2. : Невольнича муза. – 417 с.
9. *Левчик Н.П.* Поезія М.П. Старицького (Жанрові образно-стильові особливості) / Н.П. Левчик. – К. : Наук. думка, 1990. – 12 с.
10. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства.* – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
11. *Літературознавчий словник-довідник – 2-е вид., випр., доповн.* – К. : ВЦ „Академія”, 2006. – 751 с.
12. *Науменко Н.В.* Генеза і шляхи розвитку українського верлібру кінця ХІХ – початку ХХІ століть : дис. ... докт. філол. наук : 10.01.01, 10.01.06 / Науменко Н. В. – К., 2010. – 494 с.
13. *Науменко Н.В.* Феномен сучасної української поезії – віршована новела / Наталія Науменко // Історико-літературний журнал / Одеський нац. університет ім. І.І. Мечникова. – 2007. – № 14. – С. 164–174.
14. *Салига Т.Ю.* Десять „заповідей” від Ігоря Калинця, освячених Шевченком (Есе про Калинця з допомогою його інтерв’ю) / Тарас Салига // Вокатив (літературно-публіцист. статті). – Львів, 2002. – С. 36–45.
15. *Смілянська В.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Т. Шевченка / В. Смілянська, Н. Чамата. – К. : Вища шк., 2000. – 207 с.
16. *Соловей Е.С.* Українська філософська лірика : навч. посібник із спецкурсу / Елеонора Соловей. – К. : Юніверс, 1999. – С. 253–290.
17. *Ткаченко О.Г.* Розвиток жанру елегії в українській літературі ХVІ–ХІХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О.Г. Ткаченко. – К., 2006. – 38 с.

18. *Ткаченко О.Г.* Теоретичні засади жанрового визначення елегії / Олена Ткаченко // Вісник Сумського державного університету : збірник наукових праць. Серія „Філологічні науки”. – 2006. – № 3 (87). – С. 63–69.
19. *Ткачук М.П.* Лірика Маркіяна Шашкевича. Дослідження / М.П. Ткачук. – Тернопіль : Збруч, 1999. – 123 с.
20. *Черненко О.* Нове духовне світовідчуження в поезіях українських дисидентів / Олександра Черненко // Українське слово : хрестом. укр. літератури та літературної критики ХХ ст. – К. : Рось, 1994. – С. 440–450.
21. *Шерех Ю.* Про двох поетів з княжими іменами / Юрій Шерех // Сучасність. - 1992. – № 4. – С. 105–119.

Аннотація

Осуществлена попытка определить роль и место жанра элегии в творчестве И. Калинца, осознать особенности создания и аспекты диалектики жанра элегии в лирическом пространстве поэта, раскрыть специфику создания образов в элегии соответственно с ее жанровой семантикой.

Ключевые слова: жанр элегии, типичные признаки, форма, содержание, мотив.

Summary

In the article there is made an attempt to determine role and place genre of elegy in the work of I. Kalinetc, to comprehend particular feature act of creating and the dialectics genre of elegy at poetry of I. Kalinetc, to open specific work image in the elegy relatively to semantics of genre.

Key words: genre of elegy, typical sign, form, content, motive.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2011 р.